

Stanisław Balbus

Ankieta "Tekstów Drugich" : najwybitniejsze osiągnięcia polskiego literaturoznawstwa XX wieku

Teksty Drugie : teoria literatury, krytyka, interpretacja nr 6 (71), 196-201

2001

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Stanisław Balbus

Ankieta „Tekstów Drugich”: *Najwybitniejsze osiągnięcia polskiego literaturoznawstwa XX wieku*

Uwaga: kolejność pozycji opiera się na chronologii i nie ma nic wspólnego z ich wartościowaniem. Wszystkie wymienione pozycje są – wedle mojej osobistej opinii (i przede wszystkim dla mnie osobiście) – „najwybitniejsze”, chociaż zapewne każda z nieco innych racji.

1. Ignacy Matuszewski *Słowacki i nowa sztuka. Twórczość Słowackiego w świetle poglądów estetyki nowoczesnej. Studium krytyczno-porównawcze* (1902).

Książka znacząco wpłynęła na zmianę widzenia polskiej poezji romantycznej, ukazując jej dokonania od strony wirtuozerii artystycznej, rozpatrywanej pod kątem kreatywnej zdolności form języka poetyckiego i poznawczych funkcji poetyckiego widzenia, ujawniając głębokie romantyczne korzenie nowoczesności literackiej u samych jej narodzin i stwarzając możliwość wyrazistego oparcia w tradycji dla wielu późniejszych tendencji.

2. Stanisław Brzozowski *Legenda Młodej Polski. Studia o strukturze duszy polskiej* (1910, 11).

Dzieło fundamentalne dla wszelkich XX-wiecznych prób rozpatrywania literatury w aspekcie historii idei; stwarza w istocie bardzo dojrzałe i rozwinięte podwaliny nowoczesnej antropologii literackiej. Jako takie właśnie jest ciągle nieprześcignionym wzorem „filozoficznej“ krytyki literackiej o ambicjach syntetycznych.

3. Roman Ingarden *O dziele literackim. Badania z pogranicza ontologii, teorii języka i filozofii literatury* (1931, 1960), [wraz z: *O poznawaniu dzieła literackiego*, 1937]

Dzieło wyprzedza znacznie dokonania wszelkich głośnych na świecie dopiero w początkach lat 60. koncepcji strukturalistycznych; ma z ich pierwocinami wiele punktów stykowych, ale podąża we własnym kierunku i prześciga je kompletnością oraz gruntownością ujęcia faktu literackiego we wszystkich możliwych aspektach: ontologii dzieła, jego epistemologii, poetyki formalnej i poetyki pragmatycznej, a wreszcie estetyki i aksjologii. Jest też pierwszym dziełem p o l s k i e g o uczonego, które (co prawda w dużej mierze dzięki swej pierwotnej niemieckojęzyczności) wprowadza polską naukę o literaturze w kontekst literaturoznawstwa światowego.

4. Juliusz Kleiner *Mickiewicz* (1934-1948) [ale także: *Juliusz Słowacki. Dzieje twórczości* (1919-1927)].

Nieprześcignione (i nie prześcignione) wzory kompletnej monografii literackiej twórczości jednego pisarza, uwzględniającej wszelkie możliwe tej twórczości

Ankieta

aspekty i poziomy, łączące przy tym w sposób niezwykle spójny możliwości rozmaitych metodologii. Od przeszło pół wieku nieusuwalna (i w istocie nienaruszalna, choć dyskutowana i dyskutowalna) żywa podstawa wszelkich badań nad twórczością wielkich polskich romantyków.

5. Kazimierz Wyka *Modernizm polski* (1959).

Wielopłaszczyznowy analityczno-syntetyczny opis integralnego wycinka procesu historycznoliterackiego, w obrębie którego na drodze wielorakich przewartościowań dziedzictwa narodziła się w Polsce literacka nowoczesność i wykrystalizowały w załączkach główne aspekty duchowości twórczej XX wieku. Rzecz otworzyła twórcze horyzonty wszelkich dalszych badań (nawet dla przeciwników autora) nad „polskim modernizmem” i Młodą Polską, przyczyniając się w decydującej mierze do wzrastającej stale w świadomości literaturoznawczej rangi tego okresu.

6. Maria Dłuska *Próba teorii wiersza polskiego* (1962) [ewentualnie wraz z: *Studia z historii i teorii wersyfikacji polskiej* (1948-1950)].

Pierwsze w dziejach polskiej nauki o literaturze teoretyczne ujęcie zagadnienia swoistości formy wierszowej, które w sposób spójny i konsekwentny pozwoliło opisać i wyjaśnić istotę w s z e l k i c h o d m i a n wiersza, jakie na przestrzeni dziejów polskiej literatury – od najstarszych „zabytków” średniowiecza po najnowsze odmiany wiersza wolnego w latach 70. XX wieku – zaistniały. Teoria ta posiada w pierwszym rzędzie wartość jako podstawa kompletnej typologii form artystycznych w tej dziedzinie; po drugie – buduje typologię strukturalno-funkcjonalną (pozwala więc opisywać wiersz jako formę ekspresji i zarazem formę komunikacji); po trzecie – wyłania bezpośrednio mocną podstawę dla konkretnych interpretacji utworów wierszem; po czwarte – łączy ściśle dwie domeny: literaturoznawstwo i lingwistykę. Jak napisała przed laty Maria Renata Mayenowa: „Dłuskiej polska wersologia zawdzięcza swój współczesny byt i rozkwit”.

7. Henryk Markiewicz *Główne problemy wiedzy o literaturze* (1965, 1980) [wraz z: *Wymiary dzieła literackiego* (1984) oraz *Literaturoznawstwo i jego sąsiedztwo* (1989)].

Unikatowe – w skali nie tylko polskiej – teoretyczne kompendium literaturoznawcze, które nie dość że wszechstronnie rozpatruje i porządkuje wszystkie niemal kluczowe zagadnienia z zakresu ontologii i epistemologii dzieła, poetyki i genealogii, procesu historycznoliterackiego, hermeneutyki, estetyki, aksjologii literackiej, z którymi może mieć do czynienia dzisiejszy badacz, to jeszcze – i przede wszystkim – rozpatruje je w szerokich kontekstach zasobu europejskiej wiedzy od czasów starożytnych po współczesność. Swoisty tezaurus aktualnych problemów teorii literatury a zarazem tezaurus aktualnej (lub aktualizowanej właśnie) tradycji myśli literaturoznawczej; połączenie teorii literatury z jej metodologią (i meta-metologią). Dzieło nie tylko w swoim czasie po raz pierwszy otworzyło polską teoretyczną myśl literaturoznawczą na kontekst światowy w porządkującym oświetleniu, ale i zaprezentowało wzór twórczego między metodologicznego dialogu.

8. Janusz Sławiński, *Koncepcja języka poetyckiego Awangardy Krakowskiej* (1965)

„Materialowe” badania nad językiem kręgu Awangardy doprowadziły autora do odkrycia przejrzystego i operatywnego paradygmatu współczesnego języka poetyckiego. Tym samym Sławiński wręczył niejako badaczom (i krytykom) sprawne narzędzie naukowej interpretacji poezji nowoczesnej od strony języka i zakorzenionych w nim operacji wyobraźniowych oraz intelektualnych w sytuacji, gdy język ów odstąpił od swych dominujących dotąd funkcji referencjalnych, eksponując aspekty autoteleliczne (i autoreferencjalne). Książka otwiera w polskim literaturoznawstwie teoretycznym nowy rozdział, gdy chodzi o sposób myślenia o nowoczesnej poezji jako specyficznej sztuce językowej. Zważywszy zaś datę jej ukazania się – stanowi pierwszy ważki przejaw polskiej wersji strukturalizmu literaturoznawczego, współbieżnej z propozycjami zarówno w „szkoły tartuskiej”, jak i kręgu „Communications”, pozostając wszakże od obu tych formacji niezależną.

9. Jan Błoński *Mikołaj Sęp Szarzyński a początki polskiego baroku* (1967)

Nieprześcigniony dotąd wzór współczesnego pisarstwa historycznoliterackiego na temat literatury dawnej. Książka przywraca współczesnej świadomości estetycznej ważną część zasobów literatury tzw. staropolskiej, czyni z nich składnik żywej i dynamicznej tradycji. Nie naruszając zasad postępowania historyka literatury i nie popadając nigdzie w pokusy prezentyzmu, autor faktycznie dowiódł, iż kompleksowo traktowana problematyka artystyczna literatury dawnej może być odkrywczo formułowana za pomocą narzędzi współczesnego literaturoznawstwa i znajdować wyraz w nowoczesnym dyskursie eseistycznym.

10. Jerzy Kwiatkowski, *Świat poetycki Juliana Przybosia* (1972)

Nowatorskie studium monograficzne. Doniosłe przynajmniej na trzech, nieodłącznych zresztą, poziomach. Po pierwsze – pod względem metodologii hermeneutycznej, gdzie szeroki wachlarz metod badawczych wyzbywa się całkowicie „genetycznego synkretyzmu” przez wnikliwe i głębokie ugruntowanie ich w przedmiocie interpretacji. Po drugie – ze względu na odkrywczość interpretacyjną – ukazanie wielowymiarowego obrazu twórczości poety wiążanego dotychczas, nawet w najbardziej wnikliwych ujęciach dość jednoznacznie z nurtem Awangardy. Po trzecie – z racji historycznoliterackich – wydobywając (aczkolwiek nie całkowicie) dzieło poetyckie Przybosia z „awangardowych” enklaw, przedstawia Kwiatkowski jego wielowymiarowy obraz jako jeden z najbardziej wyrazistych i wybitnych punktów na mapie szeroko rozumianej współczesności literackiej, co zmusza do twórczej modyfikacji całej tej mapy.

11. Maria Renata Mayenowa *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka* (1974).

Jako rodzaj „kompedium przedmiotowego” – jest to „formalna poetyka funkcjonalna”, w której dominantę stanowi semantyka. Przede wszystkim jednak ukazuje wszechstronnie i głęboko istotę mechanizmów języka artystycznego, traktowanego jako zintensyfikowany aspekt – „powiększającą soczewkę” – s e m i o t y -

Ankieta

k i literatury, wskazując wyraźnie możliwości wyłonienia się z językoznawstwa artystycznego podstawowego zespołu paradygmatów s e m i o t y k i k u l t u r y, doprowadzając strukturalistyczne myślenie o literaturze do momentów granicznych i stwarzając podstawy do przekroczenia tej metodologii. Wychodząc od refleksji nad językiem artystycznym, wykrywa uczona punkty wyjścia do konstruowania „poetyki kultury” jako nauki o kulturowych kodach ekspresyjno-komunikacyjnych.

12. Maria Janion *Romantyzm. Studia o ideach i stylu*, 1969; *Romantyzm – rewolucja – marksizm*, 1972; *Gorączka romantyczna*, 1975. (a ściślej mówiąc: całość dzieła Marii Janion na temat romantyzmu i romantycznej tradycji)

Badania i pisarstwo naukowe M. Janion dość wyraźnie przesunęły granicę „nowoczesności” literackiej i „nowoczesności” kulturowej, obejmując tym pojęciem w zasadzie cały romantyzm. Tutaj ukazała badaczka korzenie nowoczesności w najistotniejszych wymiarach – gdy chodzi mianowicie o myślenie historyczne i odczuwanie historii oraz zawiązki „mitów” i toposów określających dzisiejszy kształt duchowości narodowej (na tle europejskim). Równocześnie prace te – w swoim całościowym kształcie – ujawniły nowe perspektywy historyzmu w polskiej humanistyce; wychodząc od założeń heglowsko-marksistowskich i wprowadzając je z czasem w obszar hermeneutyki historii, doprowadziła uczona – niejako samoczynnie, w trakcie rozwoju własnych studiów – do zakwestionowania i zdekonstruowania swoich wyjściowych, marksistowskich, założeń metodologicznych.

13. Michał Głowiński *Zaświat przedstawiony. Szkice o poezji Bolesława Leśmiana* (1981)

Wybór dla tego rodzaju „rankingu” jednej spośród licznych i wielorakich książek (także teoretycznoliterackich) tego badacza nastęrcza niemałe kłopoty. Wybrałem jego integralny i zbliżający się do problemowej monografii zbiór studiów o Leśmianie, ponieważ – nie bagatelizując doniosłości wcześniejszych opracowań tego poety przez innych – ta książka w sposób najgłębszy i najwszechstronniejszy ukazuje autora *Dziejby leśnej* jako twórcę otwierającego w historii poezji polskiej wiek XX i zajmującego na jego obszarach pozycję do tej pory centralną (choć aż dotąd przez niewielu tak rozpoznaną). A przy tym jest to w ogóle jedna z najpiękniej napisanych książek o poezji, jakie kiedykolwiek zdarzyło mi się czytać.

14. Ryszard Przybylski *Klasycyzm, czyli Prawdziwy koniec Królestwa Polskiego* (1983)

Dzieło wprowadza w centrum współczesnej świadomości literackiej słabo określony i przez wcześniejszych historyków literatury nieco bagatelizowany okres przedromantyczny. I nie dość, że czyni to niebywale atrakcyjnie od strony literackiej, to jeszcze – od strony koherencji dyskursu naukowego – przekonywająco, na wielu poziomach kulturowych, dowodząc kluczowej roli tego okresu w całości dziejów polskiej kultury duchowej (bo nie tylko literatury). Tu bowiem – uwzględ-

niając przy tym szeroki kontekst kultury śródziemnomorskiej – umiejscawia podstawowy dramat narodzin polskiej nowożytności, a to znaczy także: ostateczne zamknięcie epoki „staropolskiej”, przesuwając równocześnie jej czasową granicę o całe – ukazane jako głęboko tragiczne – pokolenie, którego wewnętrzny dramat przenika w istocie historyczne jądro duchowości polskiej i wpływa także na dzisiejsze poczucie duchowej tożsamości. W innym aspekcie – gruntownie przewartościowuje rozumienie tradycji klasycystycznej, a równocześnie rzuca także niejako boczne światło na współczesne wizje romantyzmu.

15. Edward Balcerzan *Poezja polska w latach 1939-1965*, cz. I: *Strategie liryczne*; cz. II: *Ideologie artystyczne*. (1982-1988).

Pierwsze panoramiczne, syntetyczne i metodologicznie konsekwentne ujęcie oznaczonego w tytule ćwierćwiecza historii poezji polskiej, należącego przecież do najbardziej bodaj zawikłanych jej okresów. Nie jest – wbrew pozorom – jedynie akademickim podręcznikiem, choć rolę taką dzieło to z konieczności pełniło i pełni nadal; jest przede wszystkim oryginalną naukową propozycją interpretacyjną, przenikniętą integralną i wyrazistą perspektywą metodologiczną, twórczo porządkującą historycznoliteracki „materiał artystyczny” i odsłaniającą jego liczne warstwy znaczeniowe. Jako teoretyk (i metodolog) literatury stoi Balcerzan na – stabilnym dlań – gruncie podstawowych założeń strukturalizmu, wprowadzając wszakże te założenia w obszar procesu historycznoliterackiego, przy zasadniczym wzbogaceniu o perspektywę hermeneutyki historycznej oraz pokrewnej – a bliższej mu od dawna – teorii komunikacji literackiej; oznacza to zasadnicze przemodelowanie i poszerzenie samej metodologii strukturalnej, i w teorii, i w praktyce historyka literatury. Jako historyk literatury przedstawia przy tym autor oryginalną propozycję periodyzacji najnowszej literatury polskiej, pozwalającą wyraziście uchwycić istotne łąca prezentowanego okresu z okresem dwudziestolecia międzywojennego.

16. Ryszard Nycz *Język modernizmu. Prolegomena historycznoliterackie* (1997)

Wychodząc od rozważenia języka w sensie *stricte* „lingwistycznym”, przenosząc jednak jego zakres na poziom znaczeń retoryki kulturowej, badacz przekwalifikowuje tradycyjnie ustaloną początkową granicę polskiego modernizmu – na granicę *aktualnej* „nowoczesności” literackiej. Tym samym przełom modernistyczny otrzymuje w jego ujęciu gruntownie nowe kwalifikacje. „Lingwistyczne” – gdyż jego dominantą okazuje się w tym ujęciu zmiana świadomości językowej (język jako niezbywalne medium kontaktów ze światem, jako świat znaczeń czy wręcz jedyny bezpośrednio dostępny świat znaczący), a to prowadzi do przebudowy hierarchii zjawisk artystycznych tradycyjnego modelu „polskiego modernizmu”. Historycznej – gdyż w ten sposób otwarta zostaje „końcowa” granica „okresu” („formacji”): okazuje się on jedynie fazą początkową polskiej literackiej „nowoczesności”, czyli „modernizmu” w ogólnoeuropejskim sensie tego pojęcia. Książka ta zatem stanowi w obrębie polskiego literaturoznawstwa pozycję przełomową – tak w per-

Ankieta

spektywie teoretyczno-metodologicznej, jak historycznoliterackiej. Stanowi (wraz z innymi pracami autora) może najbardziej dojrzały symptom polskiej post-strukturalistycznej formacji literaturoznawczej.

Piotr Michałowski

Odpowiedź na ankietę „Tekstów Drugich”

Hipoteza Księgi między książkami

Dziel ważnych zapewne znalazłoby się znacznie więcej niż dziesięć; kłopot z wyborem sprawia jednak brak dystansu wobec dopiero co zamkniętego stulecia. Rozwaga nakazuje zrezygnować z nobilitacji prac nowszych jako nieprzetestowanych jeszcze upływem czasu, a sięgnąć do półki z klasyką. Aby nie upodabniać kanonu do listy przebojów czy bestsellerów, po głębokim namyśle i nie bez duchowych rozterek zacząłem idealistycznie poszukiwać pośród książek tej Księgi jedynej, która zmieniła oblicze literaturoznawstwa, a potem – już bardziej pragmatycznie pozycji w jakiś sposób fundamentalnych. Ani przez chwilę nie dopuszczałem myśli, by listę ograniczyć do jednej tylko orientacji metodologicznej; obok siebie znaleźć się też musiały pozycje reprezentujące różne dyscypliny badawcze i gatunki – z uwzględnieniem również podręczników akademickich i innych kompendiów. Stąd kompromisy wynikające z krzyżujących się kryteriów. Zdecydowałem się jednak nie uwzględniać zbiorów artykułów i antologii, choć uważam, że najważniejsze zwroty w literaturoznawstwie dokonują się właśnie poza (i przed) książkami. Dlatego niektóre moje preferencje mogą się wydać banalne jako nazbyt oczywiste, inne egzotyczne – jako anachroniczne i niepopularne. Ale chodzi przecież o bilans całego stulecia, a nie tylko najbliższej emocjonalnie i chronologicznie przestrzeni za milenijnym płótem, a więc kanon musi być w pewnym stopniu konserwatywny. Sens tej ankiety dostrzegam przede wszystkim w tym, że skłania ona do – tak dziś potrzebnej – refleksji nad trwałością naukowych dokonań.

1. Roman Ingarden *O dziele literackim* (uchylając zastrzeżenie, że miała niepolski oryginał) – jako dzieło imponujące rozmachem, ale przede wszystkim ambitna próba systemowego ujęcia zjawiska literatury, jedyna teoria całościowa i monumentalna konstrukcja myślowa, choć słusznie krytykowana za niefunkcjonalność i zbyt poważne „miejsca niedookre-